

Noter

Jakob Ingemann Parby: *Den grænseløse by*

Voldenes fald og etableringen af det moderne København er en historie, der er beskrevet og udforsket på et utal af måder i de 170 år, der er gået, siden demarkationsterrænet blev givet frit til byggeri i 1852. Allerede i samtiden herskede en stærk forståelse af det epokegørende ved byens forvandling og siden har en lang række forskere studeret transformationen både i et helhedsperspektiv og med særlig interesse for byplanlægning, netværk, klassekamp, køn og migration. Blandt hovedværkerne er Tim Knudsen: *Storbyen støbes – København mellem kaos og byplan*, Axel Holm og Kjeld Johansen: *København 1840-1940: Det københavnske Bysamfund og Kommunens Økonomi*, Københavns Borgerrepræsentation, 1940; Karin Lützen: *Byen tæmmes: Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*. København: Hans Reitzels Forlag, 2. udg., 2013 og Mikkel Thelle: *Rådhuspladsen 1900: Det moderne Københavns brændpunkt*, Gyldendal 2015.

Nærværende bog formidles moderniseringsprocessen med byens kvarterer som prisme. Grebet er inspireret af den russiske litteraturforsker Mikael Bakthins begreb om kronotopi, som han præsenterede i essayet "Form of Time and Chronotope in the Novel", oversat og genoptrykt i *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Ed. Michael Holquist. Austin: UTP, 1981. s. 84-258.

Jernstøberiet. Side 7-12.

Afsnittet om Heegaards jernstøberi og Nørrebro's tidlige historie bygger på Heegaard, P. H.: *Udtog af en Slægtsbog*, København, 1908; Clemmensen, A.C.: *Anker Heegaards fabrikker gennem 100 år*, København, 1928 og Wroblewski, O.: *Nørrebro i trediverne*. Barndomsminder, Kbh. 1885. Fra sidstnævnte stammer også citat i faktaboks s. 8.

Beskrivelsen af Københavns industrialisering og jernstøberierne og maskinfabrikernes rolle i denne bygger på Hyldtoft, Ole: *Københavns Industrialisering 1840-1914*, København, Systime, 1984 og Skyggebjerg, Louise: *Industri på udstilling*, Aarhus Universitetsforlag 2017, s. 42-47.

Omtalen af jernstøberierne og kupolovnens historie s. 11 på Henning Bender: *Fra fødsel til global ekspansion – De Smithske 1834-2009*, Desmi, Kina, 2009, s. 17 f.

Beskrivelsen af jernstøberiets produkter s. 11, l. 17 f. er fra Rawert, O.J.: *Maskinfabrikationens og Jernstøberiets Tilstand i Kjøbenhavn med nærmeste Omegn*, Kbh, 1847, s. 18 f. og *Anker Heegaards Priskurant B over Jernstøbegods fra Fabrikkerne Blaagaard og Frederiksværk*, København 1887.

Heegaard og Drewsens klage s. 12, l. 3 f. stammer fra Københavns Stadsarkiv: Magistratens 2. sekr. 1840, nr. 347 og 1841, nr. 138. Se også Christensen, Villads: *Kjøbenhavn i Kristian den Ottendes og Frederik den Syvendes Tid 1840-1857*, København: Gads Forlag 1912, s. 6.

Heegaard som entreprenør og bypolitiker. Side 12-14.

Omtalen af næringsfriheden, Rimestad og Arbejderforeningen af 1860 bygger på Christiansen, Niels Finn: *Arbejderbevægelsens forhistorie – træk af den tidlige danske arbejderbevægelses politiske og sociale udvikling 1848-1880*, København: Lindhardt og Ringhof 1986/2019 (e-bog), kapitel 8. Se også Vilstrup, Margit Bech: *Kampen om Arbejderen*, ph.d.-afhandling, Syddansk Universitet, 2017, særligt side 82 ff. Ole Hyldtoft har påpeget, at næringsfriheden ikke var katalysator, men nærmere stadfæstede nogle forandringer, der allerede var i gang fra begyndelsen af 1850'erne, se Hyldtoft 1984, s.127-9. Om Heegaards udmeldelse se: Heegaard, P. H.: *Uddrag af en Slægtsbog*, 1908, s. 85. Citater s. 13 fra *Blad for Arbejderforeningen af 1860*, 22. april, 1871.

Nørrebro – øretævernes holdeplads. Side 17-22.

Afsnittet bygger på bl.a. Skak-Nielsen, Luise: *Alle kender Blågårdsgade: en kulturhistorisk undersøgelse af bybillede og byrum 1850-1990*, København: Reitzels Forlag og Københavns Bymuseum, 1989; Kulturstyrelsen, fredningssag, Blaagaards Plads:

<https://www.kulturarv.dk/fbb/sagvis.pub?sag=3101540>; Willerslev, Richard: *Sådan boede vi: arbejdernes boligforhold i København omkring 1880*, København: Akademisk Forlag 1979.

Faktabokse om boliglovgivningen, s. 21-22: Engelmark, Jesper: *Københavns Etageboligbyggeri 1850-1900*, Aalborg Universitet, 1983, s. 51 f.

Citat s. 20 stammer fra Christensen, Villads: *Kjøbenhavn i Kristian den Ottendes og Frederik den Syvendes Tid 1840-1857*, København: Gads Forlag 1912, s. 135-136.

Maskinerne kommer. Side 22-23.

Fremstillingen bygger på Hyldtoft 1984, særligt s. 101 ff. Om industrikvarterer i Nordvest, se bl.a. Lebech, Mogens: *Titan – Smedien der blev verdensfirma*, København: Titan, 1947 og Månsson,

Kåre: "Bryggeriet Stjernen: arbejderbevægelsens bryggeri 1902-1964" i *Fabrik og Bolig*, 2001, nr. 1, s. 3-44.

Gener ved produktionen. Side 23-26.

Fremstillingen bygger på Parby, Jakob Ingemann: "Fremskridtets lyd? Lydrevolutionen og håndteringen af støj under Københavns industrialisering ca. 1850-1910" i *Kulturstudier*, 12(2), 2021, s. 41-71. Om fabrikslove og børns arbejde på fabrikker, se fx Nielsen, Lizette Albæk: 'Det industrielle børnearbejde og årsagerne til dets ophør' i *Arbejderhistorie* 31, (1988) og de Coninck-Smith, Ning: *For barnets skyld. Byen, skolen og barndommen 1880-1914*, København 2000.

Lovteksterne er gengivet på www.danmarkshistorien.dk

Citat s. 23, l. 34: Fleischer, Jens: *København: Kulturhistorisk Opslagsbog*, København: Politikens Forlag, 1985, under D.

Citat s. 24, l. 4 ff: *Danmarks Industrielle Etablissements* 1888, bd. 1, s. 10.

Citat s. 24, l. 28 ff: *Socialdemokraten*. 30.10 1889. Artiklen kritiserer også brugen af børnearbejde, de dårlige arbejdsstillinger og især problemet med giftigt støv fra de farvede stoffer, der fylder fabrikshallen.

Københavns andelsbevægelse. Side 26-27.

Ideen om en særlig dansk og københavnsk variation af industrialiseringen bygger på Kristensen, Peer Hull og Charles Sabel: *The small-holder economy in Denmark: the exception as variation*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, s. 368 ff. Se også: Hyldtoft, Ole og Hans Chr. Johansen: *Teknologiske forandringer i dansk industri 1896-1972*, bd. 7 af Dansk Industri efter 1870, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2005, s. 236 ff og Andresen, Carl Erik: *Dansk Møbelindustri 1870-1950*, Aarhus 1996, s. 71-72.

Rud. Rasmussens Snedkerier. Side 27-30.

Fremstillingen bygger på Parby, Jakob Ingemann og Caitlin Madden: *Bygningshistorisk og kulturhistorisk undersøgelse af Rud. Rasmussens Snedkerier*, Københavns

Bymuseum/Kulturarvsstyrelsen 2008, Andresen 1996 og Sestoft, Jørgen: *Industriens Bygninger*, Danmarks Arkitektur, bd. 2, København, 1979, s. 75 ff. Samarbejdet med Bindesbøll omfattede både bestillingsarbejde og serieproduktion (i lille målestok) af møblerede værelser, se Brown, Iben:

”Thorvald Bindesbøll’s møbler – Deres stilistiske forudsætninger og placering i tiden” i *Architectura*, IV, København 1982, s. 81-116.

Citat s. 29, l. 14 ff er fra ”Naboforhold”, *Kjøbenhavn*, 14.08.1894

Citat s. 29, l. 21 ff er fra ”Kedelsmede og Skolebørn”, *Kjøbenhavn*, 8.11.1897.

Arbejderbevægelsens arnested. Side 30-34.

Fremstillingen bygger på Lars K. Christensen, Søren Kolstrup og Anette Eklund (red.): *Arbejdernes Historie i Danmark 1800-2000*, København SFAH, 2007. Særligt afsnittet ”En arbejderbevægelse bliver til” og Christiansen, Niels Finn Christiansen 1986 (2019).

Laugenes udvikling og proletarisering i første del af 1800-tallet: se Parby, Jakob Ingemann: *At blive... Migration og identitet, ca. 1770-1830*, phd-afhandling, Roskilde Universitet, 2015, kapitel 5.

Citatet s. 30, l. 12 ff er fra: Bang, Hermann: *Stuk*, udg. af Paul Nørreslet, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, Borgen, i samarbejde med Nyt Dansk Litteraturselskab, 1987, s. 9.

Citat s. 30, l. 26 ff er fra KSA: Erindringsamling, nr. 1823, afleveret 1969, Rybro født 1893. *Ravnen* var et illustreret satirisk ugeblad, udgivet af Socialdemokratiet i 1876-1921.

Citater s. 33 og 34 er fra henholdsvis Munck, V.: *Om Fattigdommen i København*, København: G. S. Wides Bogtrykkeri, 1868, s. 5; Munck 1868, s. 84-85; Martensen, Hans: *Socialisme og Christendom – Et Brudstykke af den specielle Ethik*, København: Gyldendal, 1874, her citeret efter N. F. Christiansen 1986 (2019), kapitel 8; Monrad, D.G.: *Liberalismens Gjenmæle til Biskop Martensens sociale Ethik*, 1878, s. 130 og Soc. Blade I, s. 13 og II, s. 14.

Slaget på Fælleden. Side 34-36.

Afsnittet bygger på flere forskellige fremstillinger af begivenheden. Særligt Christensen m.fl. 2007. Om Pio, Brix og Geleffs ophold i de københavnske og nordsjællandske fængsler, se: Pio, Louis: *Erindringer fra redaktionskontoret og fængslet* (1975); Geleff, Povl: *Under Laas og Lukke*, København: J Henriksens Tryk, 1875; Smith, Peter Scharff: *Moralske Hospitaler: Det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770-1870*. København: Forum; 2003.

Citat side 35 stammer fra *Socialisten*, 2. maj, 1872.

Vold. Side 36-38.

Afsnittet bygger på Christensen, Christian: *Erindringer: En Rabarberdreng vokser op og Bondeknold og Rabarberdreng*; samlet udgave; Kbh: Reitzels Forlag, 1992. Om Slaget på Grønttorvet, se Karpantschof, René: *De stridbare danskere – efter enevælden og før demokratiet 1848-1920*, København: Gads Forlag 2020; Petersen, Carl Heinrich: *Danske revolutionære*, Borgens Forlag (1973) og Christiansen, Niels Finn: *Klassesamfundet organiseres, 1900-1925*, Gyldendal og Politiken (2004). (Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bind 12). Citat s. 37, l. 11 ff.: Christensen: En rabarberdreng vokser op, kapitlet Flytningen. Se <https://leksikon.org/art.php?n=3710>; Citat s. 37, l.38 ff: Christian Christensen i *Socialistisk Arbejderblad*, her citeret efter Damkjær, Niklas og Albert Scherfig: ”Da arbejdsløse stormede Børsen” i *Information*, 10.02.2018.

Stormen på Børsen. Side 38-39.

Fremstillingen bygger på litteratur omtalt i foregående afsnit, især Karpantschof 2020; Petersen 1973 og Christiansen 2004.

Vesterbro – kød og kroppe. Side 41-43.

Om gaslysets indførelse, se Parby, Jakob Ingemann: *Storbystrømme – københavnernes forsyning med el, vand, gas og kloakering gennem 200 år*. Københavns Bymuseum og Københavns Energi, 2007, s. 10 f; og Duedahl, Poul: ”Afskaffelsen” i Duedahl og Langen, Ulrik, red.: *Nattens gerninger*, Gads Forlag 2015, s. 289-305.

Citat s. 42, l. 25 f ”Gasbelysning” i *Berlingske Politiske og Avertissementstidende*, 5.12.1857

Citat s. 42, l. 29f: Brandes, Georg: *Samlede Skrifter*, 2. udg. XVIII, 1919, s. 271.

Kvægtorvet. Side 43-45.

Beskrivelsen af Kødbyen bygger fortrinsvis på Lindvald, Steffen: *Kødbyen – halvtreds år på "Svendsens Pynt" – 1934-1984*. København: B.B, 1984. og Skodborg, Lene: *Den hvide Kødby – kommunalt torv som ramme om privat virksomhed*, København: Nationalmuseet, 2000.

Ankomstzonen Vesterbro. Side 45-47.

Afsnittet bygger fortrinsvis på Tønnesen, Allan og Kell Elgstrøm, red.: *Vesterbro - en forstadsbebyggelse i København*, bd. 1 og 2. Miljøministeriet: Fredningsstyrelsen, 1986.

Konditorierne og forlystelseszonen er også behandlet i Parby 2015, s. 9 f samt s. 199 ff.

Skydeselskabets historie og topografi er behandlet i Jensen, N.P.: *Det kongelige københavnske Skydeselskab og danske Broderskabs Historie*, København 1901; Jensen, Jørgen Steen, red.: *Det Kongelige Københavnske Skydeselskab og Danske Broderskab: 1985-2010* samt Gram-Andersen, Jesper og Thyge Christian Fønss: *Skiver til skue: personer og kunst i Det Kongelige Københavnske Skydeselskab og Danske Broderskab*. Kle-Art, 2014.

Byplan og bebyggelse. Side 48-49.

Afsnittet bygger primært på Tønnesen og Elgstrøm 1986. Beskrivelsen af Tvedes Bryggeri bygger på beskrivelse i *Danmarks Industrielle Etablissementer*, 1887-1889, materiale i museets fotosamling samt fredningssagen på bygningerne.

<https://www.kulturarv.dk/fbb/sagvis.pub?sag=3102050>

Gasværket. Side 49-51.

Undersøgelsen af helbredsforholdene på gasværket, se Petersen, Julius: "Om Helbredsforholdene hos Arbejderne ved Københavns Gasværk", *Hygiejniske Meddelelser og Betragtninger*, bd. 7, s. 99-119, København, 1872 og Parby 2007, s. 28 f. Om genanvendelse af restprodukter fra gasproduktionen: Parby 2007, s. 38 f.

Om gasmotoren og Eickhoffs succes med salg af denne, se: Hyldtoft 1984, s. 146 ff. samt s. 203. Og Hyldtoft, Ole: *Den lysende gas – etableringen af det danske gassystem 1800-1890*. Systime, 1994. Howitz' foredrag om Ottos Motor i Industriforeningen findes i Joh. Howitz: "Otto's lydløse motor", *Den Tekniske Forenings Tidsskrift*, 1880-81, s. 202.

Jernbanens drømmefabrikker. Side 51-54.

Fremstillingen er inspireret af Löfgren, Orvar: "Motion and Emotion: Learning to be a Railway Traveller", i *Mobilities*, vol. 3, no. 3, s. 331-351, november 2008.

En fornemmelse af den anden hovedbanegårds særlige puls og leben findes i en af forfatteren Gustav Wiedes "Københavnske akvareller" i *Dagbladet København* 11.12.1892.

Om Tivoli og Lumbyes musik, se: Haugsted, Ida: *Tryllehaven Tivoli*, 1993 og Zerlang, Martin: "Bagdad i København – om modernisering i orientalske gevandter" i *K&K* 82, 1996, s. 155-188. Citat s. 53, l. 10 om rejsenervøsitet er gengivet fra Löfgren 2008, s. 338.

Beskrivelsen af lægprædikantens ankomst findes i Pontoppidan, Henrik: *De Dødes Rige*, 1912-1916, del 3, s. 4-6.

Ankomstzonen tivoliseres. Side 54-56.

Afsnittet bygger på gennemgange af vejvisere og registerblade for udvalgte gader på Vesterbro og Nørreslet, Paul: "Hellig-Hansen og hans huse" i *Historiske Meddelelser om København*, 1988, s. 29-88.

Storbyens fristelser. Side 56-57.

Afsnittet bygger især på Lützen, Karin: *Byen tæmmes: Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*. København: Hans Reitzels Forlag, 2. udg., 2013. Lützen beskriver, hvordan heteroseksualitet og den borgerlige families normer søges udbredt gennem den private velgørenhed i perioden.

Citat s. 56 er fra Stein, Harald: *Hvad vil den indre Mission? Otte Foredrag om Tro, virksom i Kjærlighed, holdte i den indre Missions Lokale i København*, 1876, s. 55.

Citat s. 57, l. 9 f. er fra Stein 1876, s. 61.

Østerbro – de planlagte kvarterer. Side 59-62.

Beskrivelsen af koleraen i 1853 bygger på Bonderup, Gerda: "Kolera i 1800-tallet – med særligt henblik på Danmark" i *Tidsskrift for Forskning I Sygdom Og Samfund*, 5(8), 2008, s. 35-48; Hübert, J. R.: *Beretning om Cholera-Epidemien i Kjøbenhavn: 12 Juni-1 October 1853*. Brumlebys historie bygger på Madsen, Hans Helge: *Brumlebys historiebog*. København: Nationalmuseet, 1979.

De planlagte kvarterers bydel. Side 62-64.

Afsnittet bygger på bl.a. Dybdahl, Ida: "Rosenvænget – et gammelt villakvarter og nogle af de første beboere" i *Historiske meddelelser om København*, 1997, s. 123-157.

Om byggeforeningshusene, se Lützen 1999/2013, s. 181 ff. og Hansen, Inge Kromann: *Arbejdernes Byggeforening 1865-1901*, speciale. Københavns Universitet og Jensen, Henriette Bülow: "Humblebyen: Arbejdernes Byggeforening og kvarteret ved Vesterfælledvej, 1886-1911" i *Fabrik og Bolig*, 2 (1997).

Landliggernes bydel. Side 64-66.

Afsnittet bygger på flere fremstillinger af Østerbros topografi, herunder Bokkenheuser, Knud: *Østerbro*, 1919 og Madsen, Hans Helge: *Østerbro – før, nu og aldrig*. Kbh: Fogtdal, 1993.

Citaterne stammer fra Sødring, Julie: *Erindringer*. Rosenkilde og Bagger's Forlag, 1951, s. 42-49.

Myten om Østerbro. Side 66-69.

Afsnittet bygger især på Madsen 1993.

Citat s. 67, l. 4.: Illustreret Tidende 1863, citeret efter Madsen 1993, s. 10.

Møllers træskæreri s. 67 er omtalt i brandtaksationsprotokoller, Udenbys Klædebo, nr. 1169, 20.2 1855 og 11.6 1857.

Kropskultur og sport. Side 69.

Om Fælledparken, se Federspiel, Søren: "1. maj, Fælledparken og borgmester Jensen" i *Historiske Meddelelser om København*, 1990, s. 100-141.

Citydannelse. Side 71-76.

Sagen om Peder Madsens Gang bygger på Mortensen, Mette Tapdrup: "Et skjul for al slags elendighed. Peder Madsens Gang i 1870'erne" i *Historiske Meddelelser om København*, 2004, s. 52-76 og Ulrik, F. F.: "Kan Peder Madsens Gang betragtes som et Sygdoms Focus her i Staden?" i *Særtryk af Hygiejniske Meddelelser*, 7, 1, 1871.

Citat side 71, l. 3 ff. er fra avisen *Fædrelandet*, 14 juli, 1871, citat s. 72, l. 13 ff. er fra Ulrik 1871, s. 5; citat s. 73, l. 6-8 er fra Ulrik 1871, s. 7; citat s. 74, l. 1-7 er fra Ulrik 1871, s. 23. og s. 74, l. 10-15 fra samme s. 27. Citat s. 75, l. 3 ff.: *Illustreret Tidende*, 13. juni 1875, s. 367.

Byens centrum. Side 76-79.

Beskrivelsen af citydannelsen som proces bygger på Toftgaard, Jens: *Citydannelse, butiksstrøg og byidealer. Dannelsen af det centrale byrum i Odense samt Aarhus og Aalborg 1870-1970*, ph.d.-afhandling, SDU, 2012, s. 6-32; Jørgensen, Caspar, Knudsen, Tim og Møller, Anders: "Charles Ambt og gadeplanlægningen i Vestervold kvarter" i *Historiske Meddelelser om København*, 1987, s. 85-107; Jørgensen, Caspar: *Aspekter af citydannelsen i København: En analyse af samspillet mellem funktionsskift og kommercielle bygninger i det indre København ca. 1870-1911*. Utrykt specialeafhandling i historie ved Københavns Universitet, 1986 og samme "Affolkning og citydannelse i det indre København 1855-1985." *Fabrik og Bolig*, 2. 1987, s-3-17.

Citater s. 78 er taget fra Toftgaard 2012, s. 7.

Tal på fotoatelier s. 78 er forfatterens egen optælling fra vejviseren.

Dateringen af kanonfotograferne baserer sig på presseomtaler og fotos i museets og andre arkiver.

Forbrugspaladser på matrikelniveau. Side 80-82.

De udvalgte butikker baserer sig Bramsen, Bo, red.: *København – før, nu og aldrig*, bd. 3. København: Fogtdal 1998.

Se også Toftgaard, Jens: ”Går og ser på vinduer. Vinduesudstillinger og moderne forbrug i danske byer, 1870-1940” i Andersen, Kasper H., Kristoffer Jensen og Mikkel Thelle, red: *Forbrugets kulturhistorie: Butik, by og forbrugere efter 1660*. Aarhus Universitetsforlag 2017.

Om bygningsfredning, se: Jensen, Chr. Axel: *Loven om Bygningsfredning i Fortid og Nutid*, 2. bd, 1919, s. 205-214 og Morgen, Mogens A. og Jannie Rosenberg Bendsen: *Fredet – Bygningsfredning i Danmark*, 1918-2018.

Voldområdernes forvandling. Side 82-85.

Drøftelsen af de forskellige planer for voldterrænet bygger på Holm og Johansen 1940, s. 17 ff. Om Haussmanns betydning for den europæiske byudvikling, se Jordan, David P.: ”Haussmann and Haussmannisation: The Legacy for Paris” i *French Historical Studies*, 2004, vol. 27, s. 87-113. Om de første legepladser og et nyt syn på barndom, se de Coninck-Smith; Ning: *For barnets skyld. Byen, skolen og barndommen 1880-1914*. Gyldendal 2000.

Storbyen og nerverne. Side 85-87.

Afsnittet bygger på bl.a. Jes Fabricius Møller: *Biologismer – naturvidenskab og politik ca. 1852-1930*, ph.d.-afhandling, Københavns Universitet 2002; Thelle, Mikkel: ”Et spejl med mange hundrede Flader – elektrificeringen af byen og kroppen omkring år 1900” i *Kulturstudier* 2014, 1, s. 31-54 – og forfatterens egne studier i byens lydhistorie i 1800-tallet til en kommende bog om 1800-tallets lydrevolution, Parby 2021.

Citat s. 85, l. 24 ff. er fra Pontoppidan, Knud: *Om neurasthenien*, 1886, s. 5.

Citat s. 86, l. 6-9 fra samme s. 4.

Citat s. 86, l. 26 ff. er fra Mantegazza, Paolo: 1888, s. 87 efter Thelle 2014, s. 41.

Citat s. 87, l. 1-5 er fra Pontoppidan, Henrik: *Lykke-Per*, 1898-1904, s. 104.

Citat s. 87, l. 8 ff. er fra Wengräf, Edmund: ”Das Recht auf Lärm” i avisen *Die Welt*, 30.04.1911.

Overvågning. Side 87-90.

Afsnittet om politireformen bygger på Pedersen, Karl Peder: ”Stadier på vejen frem mod politiloven, 1863” i *Historiske Meddelelser om København*, 2017, s. 94-116 og Stevnsborg, Henrik: *Politi 1682-2007*, Samfundslitteratur: København, 2010, s. 42 ff. Citater er fra Pedersen 2017, og referencer kan findes heri. Betragtningerne om reformernes og politivedtægternes konsekvenser for forskellige samfundsgrupper står for forfatterens egen regning.

Prostitutionens topografi. Side 90-93.

Hovedlitteraturen om emnet er Pedersen, Merete Bøge: *Den reglementerede prostitution i København fra 1874 til 1906: En undersøgelse af prostitutionsmiljøet og de prostitueredes livsvilkår*, København: Museum Tusulanum 2000, Pedersen, Merete Bøge: *Prostitutionen og grundloven. Regulering af og debat om prostitution i Danmark i perioden ca. 1860-1906*, København: Museum Tusulanum 2007 og Lützen 1998/2013, s. 219-240. Se også Nielsen, Niels Jul & Lise Frandsen: *Sex til Salg i Storbyen*, Københavns Bymuseum 2008. Samtidens argumenter for indførelse af loven findes bl.a. hos Engelsted, Sophus: *Om Foranstaltningerne mod Udbredelsen af veneriske Sygdomme*, Reitzels Forlag: København 1861. Elisabeth Grundtvigs tale er gengivet som ”Nutidens sædelige Lighedskrav” i *Kvinden og Samfundet*, 4,1887, s. 81-93 og Brandes’ modangreb i *Samlede Skrifter*, bd. 13 (supplementsbind), 1899-1910, s. 462-467. Artiklen oprindeligt trykt i *Politiken* 8.07.1887.

Homoseksualitet. Side 93-95.

Afsnittet bygger på en lang række undersøgelser af udviklingen af den offentlige diskurs om homoseksualitet, som udviklede sig i perioden, herunder Rosen, Wilhelm von: *Månens Kulør – Studier i dansk bøssehistorie 1628-1912*. Bd. 2. København: Rhodos 1993 og Nyegaard, Niels: ”Ud over videnskabens grænser – om de københavnske dagblades fremstillinger af den homoseksuelle mand omkring år 1900” i *Gränslös. Tidskrift för studier av Öresundsregionens historia, kultur och samhällsliv*, nr. 6 (2016) samt Lützen, Karin: *Byen Tæmmes – kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed*. København: Hans Reitzels Forlag 1998, s. 405 f. Særligt om Den store Sædelighedssag, se Bønnelycke, Cecilie: ”De uappetitligste fyre” – om følelsernes rolle i *dækningen af Sædelighedsskandalen 1906-7* i *Temp - Tidsskrift for Historie*, 8(16), 2018, s. 81-99 og Povlsen, Mike: ”Den store Sædelighedssag 1906-1907” – en undersøgelse af samtidens syn på homoseksualitet og dens mænd”, speciale, Syddansk Universitet, 2014. Citat s. 94, l. 5-6: *Middagsposten*, 29.08.1906.

Citat s. 94, l. 18-23: *Middagsposten* 24.08.1906: ”Løgnens Ansigter”.

Citat s. 94, l. 25-31: *Middagsposten* 16.11.1906.

Citat s. 94, l. 33 f.: *Aftenbladet* 10.12. 1906: ”Carl Hansen misbruger Fangerne”.

Citat, s. 95, l. 28-36: Udskrift af Københavns Kriminal- og Politirets 2det Kriminalkammers protokol, bd. I, s. 446 ff. – efter Povlsen 2014, s. 47.

Citat s. 95, l. 38-39: *Ibid*, s. 945. Efter Povlsen 2014, s. 48.

Metropolen København? Side 97-98.

Om befolkningens mere nationale sammensætning i midten af 1800-tallet, se Parby 2015, kapitel 2.

Om den svenske indvandring i perioden, se: Willerslev, Richard: "Den slesvigske, svenske og russiske indvandring til København 1850-1914" i *Historiske Meddelelser om København*, 1981, s. 84-123 og samme: *Den glemte indvandring. Den svenske indvandring til Danmark 1850-1914*. København: Gyldendal 1983.

Citat øverst s. 98: Beretning fra fæstemand 30/6 1875 i Københavns Politi II. Bortfæstning af tyende 1872/1917. Klager over behandling af 13 svenske piger. Rigsarkivet.

Citat s. 98, l. 10 ff.: fra det svenske tidsskrift *Dagny*, 1893, s. 124 efter Willerslev 1983, s. 74.

Citat s. 98, l. 28-30: LUF 12162 efter Willerslev 1983, s. 75.

Indvandrere. Side 98-104.

København som knudepunkt for udvandring til Amerika bygger på Brøndal, Jørn: *Danske amerikanere*, 100 danmarkshistorier, Aarhus Universitetsforlag 2020, og statistik fra de danske udvandrersprotokoller ført i perioden 1868-1940. Afsnittet om indvandringen af jiddischtalende jøder fra Østeuropa bygger på Thing, Morten: *De russiske jøder i København, 1882-1943*. Gyldendal 2008.

Citat s. 101, l. 103 ff.: ”Besøg i en jødisk Feriekoloni”, 7.09.1913, *Berlingske Tidende*.

Citat s. 101, l. 24 ff.: ”Schabbes”, *Folkets Avis*, 11.07 1916.

Citat s. 102, l. 31-32: Mosaik Samfund, 10.08.1912.

Citat s. 102, l. 33-34: *Berlingske Tidende*, aften, 24.09.1912.

Citat s. 102, l. 37 til s.103, l. 5: M. Koppel: ”Kjøbenhavns Ghetto”, Mosaik Samfund, 8.06.12.

Citat s. 103, l. 16-20: M. B.: ”Den københavnske Ghetto” i *Hovedstaden*, 24.9 1913; citat s. 103, l. 24-27: *Hjemmet*, 21. 2 1915; citat s. 103, l. 29-34: *Hver 8. Dag*, 3. maj 1918.

Befolkningstal sidst i afsnittet baserer sig på Holm og Johansen 1940, s. 42 ff.; Årbog for Københavns Kommune, 1920 samt Danmarks Statistik: 4. rk, bd. 76,1.

Kina i Tivoli. 104-107.

Fremstillingen af folkekaravanerne bygger primært på Henningsen, Anne Folke og Rikke Andreassen: *Menneskeudstilling – Fremvisning af eksotiske folkeslag i Zoologisk Have og Tivoli*. København: Tiderne Skifter 2011. En oversigt over udstillingerne findes i samme s. 22-23.

Citat s. 105, l. 31 ff.: Rataplan: ”Tcherkesserne”, *Politiken*, 15.07.1900.

Oplysninger om aktiviteter i *Kina i Danmark*-udstillingen, se programplakaten i Det Kongelige Biblioteks småtrykssamling

<http://www5.kb.dk/pamphlets/dasmaa/2012/jul/smaatryk/object83433/da/>

Citat s. 107, l.10-12 fra *Politiken* gengivet i Lund, Henrik: *Flygtninge og indvandrere i Danmark 1850-1980*, København: Fogtdal 2008, s. 92.

Nye tider – nye typer. Side 107.

Dette og de følgende afsnit er inspireret af Thelle, Mikkel: *København 1900: Rådhuspladsen som laboratorium for den moderne bys offentlige rum 1880-1914*, ph.d.-afhandling. Københavns Universitet 2013. Senere udgivet som Thelle 2015. Statistik bygger på tal fra Danmarks Statistik og Københavns Kommunes årbøger.

Uniformering. Side 108.

Om bybude, se Thelle 2013, s. 195-196.

Flanøren genopfindes. Side 109-110.

Det indledende citat er fra Søren Kierkegaard: *Synspunkt for min Forfatter-Virksomhed*, SKS 16, s. 42. Baudelaire's essay findes i mange versioner. Her er brugt Baudelaire, Charles: *The Painter of Modern Life and other essays*. Translated and edited by Jonathan Mayne, Phaidon Press, 1995, s. 1-35. Walter Benjamins klassiske beskrivelse af flanøren findes i Benjamin, Walter: *Passageværket* (Das Passagen-Werk), oversat og udgivet på dansk af Henning Goldbæk, 2007. Værket er en samling af essays og beskrivelser af Paris mellem 1927 og 1940, hvor han ikke bare skriver om flanøren, men også som en flanør.

Cyklens københavnerhistorie. Side 110-112.

Afsnittet bygger på bl.a. udvalgte numre af Cykelhistorisk Tidende samt jubilæumsskriftet Dansk Bicycle Club 1881-1981.

Se også Zerlang, Martin: *Danmark set gennem et cykelhjul*, København: Gads Forlag 2018.

Citat, s. 111, l. 8 er fra Københavns Politivedtægt, 1898. Citat s. 111, l. 14ff: Kjøbenhavn 12. juli, 1895.

Faktaboks om de første biler s. 112 bygger på udvalgte avisartikler samt data fra Statistisk Årbog, 1910 og 1920. Se også Wagner, Michael: ”Transport og mobilitet i dansk historieskrivning” i *Historisk Tidsskrift*, 2013:2, s. 567-585. Citat vedr. tøj-tøj: Samfundet. Fællesorgan for Dansk Haandværk og Industri (København), 8. april, 1902. Citat nederst fra Politiken 21. februar, 1926, s. 8.

Sporvogne og passagerkultur. Side 113-117.

Afsnittet bygger på udvalgte avisartikler og litteratur om de københavnske sporveje samt Thelle, Mikkel: ”’Et Spejl med mange Hundrede Flader’ – Elektrificeringen af byen og kroppen omkring 1900.” Citat s. 115, l. 1-20: fra Bønnelycke, Emil: *Asfaltens Sange*. København: Gyldendal 1918, s. 66-67. Citat s. 115, l. 29ff: Grundejerbladet, 14.11.1903.

Kulminationen. Side 117-126.

Afsnittet bygger på Thelle 2013/15 og Skyggebjerg 2017. Omtalerne af internationale flygtninge og gæster i København, se ”Udlændingene i København”, Politiken 21. oktober 1917; ”Optælling af udlændingene i København”, Berlingske Aften, 2. juli 1917 og ”Hollændere i Lystbådehavnen”, Politiken, 30. januar 1917. Italienerne i Lavendelstræde er omtalt i Berlingske, 24. maj 2015 og Politiken 27. maj 2015.

Faktaboks om kvindernes stemmeret bygger på <https://kbharkiv.dk/de-foerste-kvinder-i-borgerrepraesentationen/>; Citat s. 120, l. 4-9: Emil Bønnelycke: *Asfaltens Sange*, 1918. Digtet Rådhuspladsen. Beskrivelsen af rådhusets tilblivelse bygger primært på Haugsted, Ida: *Københavns Rådhus*, 1996.

Om udstillingen 1888: Skyggebjerg 2017 og Jensen, Nicolai Falberg: ”Den nordiske Industri-Landbrugs- og Kunstudstilling i København 1888 – en introduktion til arkivet og dets anvendelsesmuligheder” i *Erhvervshistorisk Aarboeg*, 2015, 1, s. 52-98. Oplysninger om antal

udstillere stammer fra blikkenslagermester Mariboe på et foto fra udstillingen i museets samling. Samme antal adgangstegn gengives i Skyggebjerg 2017, s. 3.

Faktaboks om gullaschbaroner side 121 bygger på beskrivelser i Stadsarkivets erindringsamling. <https://kbharkiv.dk/udforsk/koebenhavnerne-fortaeller/erindringer-om-1-verdenskrig/spekulanter-og-gullaschbaroner/>

Om udstillingsarkitekturen og konkurrencen vedr. det nye rådhus, Haugsted 1996, s. 6-15.

Beskrivelsen af Københavns Museums ældste historie bygger på Jensen, Chr. Axel: København Bymuseum gennem et halvt Sekel, 1951.